

Tóth Ferenc

Rejtőzködő török vonatkozású hungarikumok a Bibliothèque Nationale de France kéziratárában*

A Bibliothèque Nationale de France Kézirattára az egyik legjelentősebb francia központi archívum. A kéziratárban számos olyan kiemelkedően fontos magyar vonatkozású forrás található, mint például II. Rákóczi Ferenc fejedelem *Vallomások* (*Confessio peccatoris*) című művének eredeti autográf kézírata.¹ A nagyságos fejedelem Rodostóban befejezett kéziratának mai őrzési helye is jól jelzi, hogy a könyvtár már a 18. században igen kiterjedt körben gyarapította a kéziratgyűjteményét. A híresebb személyiségek kézíratai mellett ugyanakkor szintén jelentős számban lelhetünk itt olyan „rejtőzködő” magyar vonatkozású munkát, amelyek talán éppen a kéziratok beosztásának köszönhetően eddig elkerülték a hazai kutatók figyelmét.² A kéziratok nyelvi alapon történő besorolása főleg többnyelvű dokumentumok esetében vezetheti félre a kutatókat, különösen olyan esetekben, ha egzotikus keleti nyelvekről van szó. A mostani írásunkban egy ilyen forráscsoportban, a török nyelvű kéziratokban³ található, a 18. századi neves

* A tanulmány az Eu-Qu ERC kutatási projekt, valamint a Külgazdasági és Külügyminisztérium Klebelsberg Kunó ösztöndíja támogatásával készült. Az tanulmány írása során értékes javításokat és észrevételeket kaptam Kovács Nándor Erik és Schmidt Szonja Emese kollégáimtól, akiknek itt is szeretnék köszönetet mondani.

¹ BNF, série Ms. Lat. 13628 Confessio peccatoris.

² Jó példa erre az itt őrzött és nemrég feltárt Ms. All. 100 jelzetű kézirat (*Recueil de copies de lettres et de notes journalières relatives à la campagne de Hongrie en 1687*), amely Lotaringiai V. Károly herceg saját kezű 1687-es magyarországi naplóját tartalmazza, és amelyet a kötet első forrásának nyelve alapján a német kéziratok közé sorolták be a könyvtárosok. E téves osztályozás már csak azért is meglepő, mivel a kötés belső oldalára ragasztott cédulán egy valószínűleg 19. századi könyvtáros következő bejegyzése található: „Nagy regiszterkötet, amely egy 1687-ben Magyarországon szolgáló tábornok naplóját tartalmazza. E napló nagy része franciául van. Több dokumentum németül, néhány pedig latinul és olaszul található benne. E napló érdekes e hadjárat eseményeinek részletei szempontjából.” E kézirat részletes bemutatását l. TÓTH Ferenc, A „második mohácsi csata” igazi arca. *Az 1687-es harsány-hegyi ütközet a párizsi Bibliothèque Nationale de France egy ismeretlen forrása alapján* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 133(2020), 4, 827–862.

³ A Bibliothèque Nationale de France török nyelvű kézíratainak alapállományát (Ancien Fonds, 396 tétel) Mazarin bíboros és a tudós Gilbert Gaulmin könyvtárából származó művek mellett az 1669-es levantei küldöttek által vásárolt kéziratok alkotják. Ezt követően a könyvtár tudatosan gyarapította a török nyelvű kéziratállományát, amelynek második része az ún. Supplément Turc állomány (1642 tétel). Ez utóbbihoz tartozik az általam vizsgált forráscsoport is. L. ehhez:

francia tolmácsképző intézet, a konstantinápolyi École des jeunes de langues hallgatóinak tollából származó fordítások között folytatott kutatásaim magyar vonatkozású eredményeit szeretném megosztani az olvasókkal.

A konstantinápolyi tolmácsképző intézmény és a Francia Királyi Könyvtár a 18. század első felében

A konstantinápoly-perai tolmács- és fordítóképző iskola 1669 óta létezett, és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerzte meg itt nyelvtudását.⁴ Létrehozását elsősorban az indokolta, hogy annak ellenére, hogy a Francia Királyság már a 16. század óta különleges viszonyt ápolt az Oszmán Birodalommal, a kapcsolattartás nyelvi feltételei sokáig megoldatlannak maradtak. Az intézet létrehozásának elsősorban az volt az oka, hogy a francia diplomácia igyekezett megszabadulni a levantei megbízhatatlan dragománok szolgálatától. Konstantinápolyban már régóta létezett az oszmán hatóságokkal való kommunikációra szakosodott jól képzett tolmácsréteg (a dragománok), akik olyan levantei családokból származtak, amelyeknek több generációja a főváros európai követségek által lakott részében, Perában élt. Ezek a dragománok valóságos dinasztiákat alkottak, és mesterségük apáról fiúra szállt.⁵ A török viszonyokat jól ismerő és azokhoz kitűnően alkalmazkodó tolmácsklánok gyakran komoly kockázati tényezőt jelentettek az európai követségek titkos tárgyalásai során, mivel jó pénzért hajlandók voltak az államtitkok kiszolgáltatására. Ezt megakadályozandó, szükség volt megbízható és elkötelezett tolmácsokra. Később más európai államok mintájára létrehozták a konstantinápolyi francia tolmácsiskolát, ahová a fiatal nyelvtanulókat ('jeunes de langues') küldték, hogy a nyelvet minél

Catalogue des manuscrits turcs, (2 vol.), Blochet, Edgar szerk., Paris, Bibliothèque nationale, 1932–1933. (2 k.).

⁴ L. DUPONT-FERRIER, Gustave, *Du Collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand (1563–1920)*, Tome I, Paris, E. de Boccard, 1921, 75–76; POUMARÈDE, Géraud, *Drogmans et jeunes de langue* = BÉLY, Lucien, *Dictionnaire de l'ancien régime*, Paris, PUF, 1996, 436. Vö. TÓTH Ferenc, *Les drogmans et autres experts au service des ambassades à Constantinople au XVIIIe siècle* = JEANNESSON, Stanislas, JESNÉ, Fabrice, SCHNAKENBOURG, Eric, *Experts et expertises en diplomatie, La mobilisation des compétences dans les relations internationales du congrès de Westphalia à la naissance de l'ONU*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2018, 119–130.

⁵ A perai dragomándinasztiák történetéről lásd Antoine Gautier és Marie de Testa tanulmánya-it: GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Les drogmans au service de la France au Levant, Quelques dynasties de drogmans* = *Revue d'Histoire Diplomatique*, 105(1991), 1–2, 5–99; GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *L'origine des dynasties de drogmans* = *Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues Orientales*, (1992) octobre, 3–12; GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa, dans les actes du colloque de mai-juin 1995 Istanbul et les langues orientales* = *Varia Turcica*, XXXI(1997), 175–196; GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, Istanbul, ISIS, 2003.

jobban elsajátítsák.⁶ A császári diplomácia szintén rendelkezett egy jól működő hasonló tolmácsképző intézettel ('Sprachknaben'), ahonnan számos neves orientalista és diplomata emelkedett ki, mint például Michael és Leopold Talman (konstantinápolyi követ 1729 és 1737 között) és Heinrich Christophe Penkler (konstantinápolyi követ 1740 és 1755 között). Az intézet egészen 1753-ig állt fenn, amikor Bécsbe helyezték át a híres Orientalische Akademie-be, amely az egyik leghíresebb diplomataképző intézménnyé vált a későbbiekben.⁷

A konstantinápolyi francia tolmácsiskolában magas szintű oktatás folyt, amelyet a párizsi Louis-le-Grand jezsuita kollégiumban végzett előkészítő tanulmányok után az oszmán főváros nyelvi környezetében kiváló nyelvtanárok segítségével folytattak a kiválasztott hallgatók. A tanulmányaikban való előrehaladásukról különféle vizsgák és próbafordítások segítségével adhattak számot. A gyakorlottabb fordítók munkáit neves keleti nyelvekben jártas tudósok ellenőrizték és javították. A korrigált fordítások egy részét díszes oszmán bőrkötésben, leggyakrabban az eredeti szöveggel együtt a Francia Királyi Könyvtár számára elküldték, és az ottani keleti kéziratokon belül egy önálló szekcióban ('Fonds des traductions') gyűjtötték össze a 18. század elejétől fogva.⁸ A könyvtár keleti gyűjteményét már az előző évszázad végén, Colbert pénzügyminiszter támogatásával folyamatosan gyarapították, és a képzett keletkutatók kiküldetésük előtt részletes utasításokat is kaptak arra vonatkozólag, hogy milyen kéziratokat vásároljanak a gyűjtemény számára. A könyvtár keleti kéziratállományát a későbbi miniszterek is a szívükön viselték, és ennek jó példája a francia nyelvtanulók fordításainak rendszerezett és a különféle fordítások megrendelészerű elkészíttetése. Kiemelendő közülük Jean Frédéric Phélypeaux Maurepas gróf,⁹ aki kormányzati tevékenysége során tevékeny részt vállalt a könyvtár keleti kéziratgyűjteményének növelésében. A konstantinápolyi francia nagykövetek szintén nagyban elősegítették a tolmácsnövendékek fordítói munkáját. Közülük a legjelentősebb Villeneuve márki¹⁰ volt, aki 1729 és 1741 között vezette a konstantiná-

⁶ HITZEL, Frédéric, *Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople = Dix-Huitième Siècle*, 28(1996), 57–70.

⁷ ROIDER Jr., Karl A., *Austria's Eastern Question*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 7–13.

⁸ A Fonds de traductions szekcióba tartozó művek leírásához lásd *Catalogue des manuscrits turcs, tome II (Suppl. n° 573-1419)*, szerk. E. Blochet, Paris, Bibliothèque nationale, 1933, 73–107.

⁹ Jean Frédéric Phélypeaux Maurepas gróf (1701–1781), francia államférfi, a Maison du Roi államtitkára, haditengerészeti miniszter (1723–1749) és államminiszter (1774–1781). Életéről l. FILION, Maurice, *Maurepas, ministre de Louis XV (1715–1749)*, Montréal, Leméa, 1967. Vö VIGUERIE, Jean de, *Histoire et dictionnaire du temps des Lumières*, Paris, Robert Laffont, 2007, 1173–1174.

¹⁰ Louis-Sauveur de Villeneuve márki (1675–1745) a konstantinápolyi francia követség egyik legmarkánsabb korai diplomataja volt. A taláros nemességhez tartozó Villeneuve 1675-ben született Marseilles-ban, apja a város királyi polgári helytartója, majd később az aix-i parlament tanácsosa volt. Ő maga szintén örökölte a marseilles-i helytartói hivatalt, majd később egy párizsi utazása alkalmából találkozott Daguesseau kancellárral, aki javasolta a konstantinápolyi nagyköve-

polyi francia követséget. Villeneuve követsége nemcsak diplomáciai szempontból volt jelentős, mivel fontos kulturális megbízást is teljesített, amelynek célja az volt, hogy a konstantinápolyi könyvtárakból a francia Királyi Könyvtár számára kéziratokat vásároljon, és felvegye a kapcsolatot a nem sokkal korábban alapított konstantinápolyi könyvnyomda vezetőjével, a magyar származású Ibrahim Mütefferikával,¹¹ aki egyébként 1717-től hivatalos minőségben is együttműködött a Rákóczi-emigrációval. Villeneuve hivatala idején felhasználta több magyar emigráns aktív szolgálatát, mint például Tóth András, Jávorka Ádám, Zay Zsigmond és Máriássy Ádám, akik tevékenyen hozzájárultak a francia hírszerzés e területen elért sikereihez.¹²

A 18. század első évtizedeiben az Oszmán Birodalomban lassú reformfolyamat vette kezdetét. Az 1699-es karlócai békeszerződés következtében a birodalom elveszítette fejlettebb nyugati birtokait, az 1718-as pozsareváci béke következményeként pedig kénytelen volt feladni Havasalföld, Bosznia és Szerbia egyes részeit és a Temesközt. Keleten szintén kudarcok jellemezték az oszmán terjeszkedést, hiszen a meg-megújuló perzsa háborúk területi veszteségekkel jártak. Az elégedetlenség miatt 1703-ban katonai felkelés tört ki, amelynek eredményeként lépett trónra III. Ahmed szultán (1703–1730). Az ő uralkodása és Nevsehirlí Dámád Ibrahim pasa (1718–1730) nagyvezír kormányzása alatt a szultáni udvar egyre nyitottabbá vált a nyugati világ felé. A nagyvezír nagy jelentőséget tulajdonított a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének, és több követséget is küldött a jelentős nyugat-európai városokba: Bécsbe (1719–1720), Párizsba (1720–1721), Moszkvába (1722–1723) és Lengyelországba (1730). E követségek közül a leghíresebb a pozsareváci béketárgyalás egyik oszmán diplomatája, Yirmisekiz

ti posztra. A Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, korábbi nagykövet váratlan halála után megüresedett állást végül 1729-ben foglalta el a márki, és tizenkét évig vezette a követséget. 1744-ben XV. Lajos felajánlotta neki a külügyi tárcát, amelyet ő visszautasított. Villeneuve márki Marseille-ban hunyt el 1745. július 1-én.

¹¹ Életéről és munkásságáról l.: SIMONFFY, Aladár von, *Ibrahim Mütefferika, Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*, Budapest, 1944; HOPP Lajos, *Ibrahim Mütefferika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIX(1975), 1, 107–113; REICHMUT, Stefan, *Islamic Reformist Discourse in the Tulip Periode (1718–1730) Ibrahim Mütefferika and his Arguments for Printing = International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12–15 April 1999)*, szerk. Ali Caksu, Istanbul, 2001, 149–162; illetve újabban: BARBARICS-HERMANIK, Zsuzsa, *Ibrahim Mütefferika als transkultureller Vermittler im Osmanischen Reich = Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen*, szerk. Arno Strohmeier, Norbert, Spannenberger, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2013, 283–308; SÁBEV, Orlin, *Portrait and Self-Portrait, Ibrahim Mütefferika's Mind Games = Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIV(2014), 99–121; TÓTH, Ferenc, *Ibrahim Mütefferika, un diplomate ottoman = Revue d'histoire diplomatique*, (2012), 3, 283–295; KOVÁCS Nándor Erik, *Eszkatológia mint propagandaeszköz az Oszmán Birodalomban a 18. század hajnalán, Adalékok Ibrahim Mütefferika polemikus értekezésének értelmezéséhez = Keletkutatás*, (2019 őszi), 79–96.

¹² L. erről TÓTH Ferenc, *Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756) = Hadtörténelmi Közlemények*, 117(2004), 2, 665–679.

Çelebi Mehmed efendi franciaországi nagykövetsége (1720) volt, melynek köszönhetően a francia–oszmán kapcsolatok egyre erősebbé váltak.¹³ Ekkor lett divatos a franciás kertművészet, különösen a tulipánok újabb és újabb fajtáinak kitenyésztése. A tulipánok francia és holland divatjának hódoló szultán uralkodásának korszakát ezért ma „Tulipán Korszak”-nak (törökül 'lâle devri') nevezik.¹⁴ E korszakban számos szótárt készítettek, és több európai történelmi, földrajzi munkát is lefordítottak oszmán nyelvre. Ibrahim pasa nagyvezír létrehozott egy 25 fős bizottságot, amely elrendelte a legfontosabb arab és perzsa történelmi munkák lefordítását is. III. Ahmed szultán palotájában, a trónterem mögött, egy új könyvtárt építtetett fehér márványból, hatalmas ablakokkal, mely szép példája az oszmán építészetben megjelenő új, franciás ízlésnek is.¹⁵

Villeneuve márki levelezésében jól megfigyelhető az oszmán reformok iránti érdeklődés, és a könyvnyomtatás meghonosításának támogatása is. A francia követ jelentéseiben folyamatosan tájékoztatta udvarát a legfrissebb kiadványokról, amelyekből egy-egy példányt elküldött Versailles-ba is. A Jean-Baptiste Holderman¹⁶ jezsuita kéziratából készült francia nyelvű török nyelvtankönyvnek (*Grammaire Turque – ou methode courte et facile pour apprendre la langue Turque*) a magyar származású Ibrahim Müteferrika nyomdájában készült kiadását¹⁷ például jelentős számú példány megrendelésével támogatta a francia kormányzat 1730-ban.¹⁸ A mű keletkezésének egy érdekes dokumentuma is fennmaradt az általunk vizsgált kéziratcsoportban. A török kéziratok 207. jelzete alatt egy 1726-ból származó kéziratot török grammatika található, amely valószínűleg e nyomtatvány alapjául szolgáló eredeti kézirat egyik változata lehet.¹⁹ A kéziratot Armenonville gróf²⁰ igazságügyi államtitkárnak ajánlotta Holderman atya, a kézirat eredeti

¹³ Yirmisekiz Mehmed efendi útleírásának újabb kiadása: MEHMED efendi, *Le paradis des infidèles, Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, s. a. r. VEINSTEIN, Gilles, Paris, 2004. Mehmed efendi kíséretében helyet kapott II. Rákóczi Ferenc egyik ügynöke is, akinek a tevékenységéről még lesz szó a tanulmány második felében.

¹⁴ MANTRAN, Robert, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989, 271–277; HITZEL, Frédéric, *L'Empire ottoman, XVIe – XVIIIe siècles*, Paris, 2002, 44; LEVY, Avigdor, *Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century = Middle Eastern Studies*, 18(1982), 3, 231–232.

¹⁵ TÓTH, Ferenc, *La guerre des Russes et des Autrichiens contre l'Empire ottoman 1736–1739*, Paris, Economica, 2011, 39.

¹⁶ Jean-Baptiste Holderman (1694–1730), francia jezsuita és nyelvtudós.

¹⁷ E könyv kiadásának történetéről: BABINGER, Franz, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig, Deutscher Verein für Buchwesen und Schrifttum, 1919, 14–15.

¹⁸ BNF, série Ms. Fr. 7183 641.

¹⁹ BNF, série Ms. Turc Grammaire turque à l'usage des enfants de langue, élevés dans le Collège de Louis-le-Grand, avec une nouvelles traduction des traitez d'alliance faits et renouvellez entre la France et la Cour ottomane.

²⁰ Joseph Fleuriau d'Armenonville (1661–1728), pénzügyi szakember, jogász és államférfi. XIV. Lajos uralkodása idején a pénzügyi tanács tagja. Később a Régens uralma alatt elnyerte külügyi, majd a tengerészeti tárcát. Élete végén XV. Lajos igazságügyi államtitkára volt.

szerzője. A gróf díszes címerével ellátott ajánlásban a külügyi államtitkár figyelmébe ajánlja e munkáját, amelynek fontosságát elsősorban a rendje missziós tevékenységével indokolta. A kézirat a török nyelvtan példákkal illusztrált leírásán túl számos fordítást is tartalmaz, egyebek között az oszmán uralkodók és a francia király közötti szerződéseket (kapitulációkat), dialógusokat, mesés történeteket, valamint a missziós tevékenységhez nélkülözhetetlen imádságokat.²¹ E nyelvtankönyv elterjedése előtt elsősorban a lengyel szolgálatban tevékenykedő lotaringiai orientalista François Mesgnien²² (lengyelül Meninski) többnyelvű kézikönyvét használták.²³ Az arras-i városi könyvtár kéziratárának katalógusa szerint a Meninski-féle grammatika egy kéziratban latin–francia változatát használhatták a rodostói magyar bujdosók is, amelyet mellesleg szintén a konstantinápoly-perai tolmács- és fordítóképző iskola egyik hallgatója készített. E kézirat egy példányát az arras-i könyvtár is őrizte, ám az első világháborúban elpusztult a gyűjtemény nagy része, és ezért ez az érdekes nyelvemlék sajnos ma már nem áll a kutatók rendelkezésére. A katalógus leírása szerint a kézirat nyelvkönyvben szereplő bejegyzés alapján azt is megtudhatjuk, hogy annak volt egy másodpéldánya, amely Rákóczi Musztafa nevű tolmácsáé volt.²⁴

A Holderman-féle nyelvtankönyv sikere nyomán felélénkült az érdeklődés a keleti kéziratokat fordító tolmácsnövendékek munkái iránt. Villeneuve márki ettől kezdve Maurepas grófnak írt leveleiben folyamatosan beszámolt a fordításokról, és a nyelvtankönyv példányain kívül újabb és újabb kéziratokat küldött Franciaországba. 1731. október 1-i levelében így ír a fordítói munkaközösség tevékenységéről: „A nyelvtanulók (jeunes de langue) továbbra szorgalmasan fordítják a török kéziratokat, és biztosítottak arról, hogy kevés olyan hajó fog elindulni Konstantinápolyból, amely ne vinne valamilyen Önnek szánt fordítást. Amennyire csak tőlem telik, igyekszem fokozni a lelkesedésüket, mivel az a

²¹ A Miatyánk és az Üdvözlégy Mária imádságok kétnyelvű szövegei is megtalálhatók a kéziratban. A szerző a francia szöveg mellett a török szöveget fonetikusán és az oszmán írásjelekkel együtt is megjelenítette a művében. A didaktikus jelleget tovább erősíti a szerző a különböző színű (fekete, zöld, piros) tinták használatával.

²² François Mesgnien (1623–1698), lotaringiai származású lengyel diplomata és keletkutató.

²³ A *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae ... et grammatica Turcica cum adjunctis ad singula ejus capita praeceptis grammaticis Arabicae et Persicae linguae etc* című munka Bécsben jelent meg 1680-ban.

²⁴ Médiathèque municipale d'Arras, Ms. Fonds Advielle 1132 « Grammaire turque et françoise, tirée du Meninski, contenant toutes les règles les plus nécessaires à sçavoir pour ceux qui commencent à apprendre le turc. Extrait des Mémoires d'un des enfans de langues de Sa Majesté très Chrétienne, résidant actuellement à Constantinople. Écrite à Andrinople, au mois de may 1718, sur les Mémoires du s^r Thomas Antoine Ruffin, de la ville de Paris, sous la préfecture du R. P. Hilaire d'Arras, capucin. » – « Autre grammaire turque, copiée sur l'original resté entre les mains de Mustapha, interprète de S. A. S. » – « Alphabetum turcicum ; ordo, potestas, nomen et figura litterarum. Rudimenta grammatices linguae turcicae. De pronunciatione litterarum earumque figuris. Rodosto, mense julii, anno 1720 ». A kézirat sajnos 1915 júliusában Arras város bombázása során megsemmisült. Pascal Rideau könyvtáros szíves közlése.

meggyőződésem, hogy ez a legjobb módja a keleti nyelvek elsajátításának és tökéletesítésének.”²⁵

A diplomáciai levelezéssel Franciaországba került kéziratok a neves orientalista-hoz, Alexandre-Louis-Marie Pétis de la Croix²⁶ professzorhoz, François Pétis de la Croix²⁷ keletkutató tudós fiához kerültek, aki átnézte a munkákat, kijavította a bennük található hibákat, és különféle hasznos megjegyzésekkel látta el őket. Pétis de la Croix a kéziratok első lapjára rövid véleményyt írt a munkákról, amely a legtöbbször abból állt, hogy a fordítás híven tükrözi az eredeti szöveg értelmét. Mivel a legtöbb itt található kéziratot a professzor jóváhagyó sorait olvashatjuk, feltételezhetjük, hogy az esetlegesen elutasított fordítások be sem kerültek a Királyi Könyvtár állományába.

Magyar vonatkozású oszmán történeti művek fordításai

Az 1730-as években készült magyar vonatkozású fordítások között elsősorban történeti munkákat találhatunk. Itt első pillantásra a magyarországi török háborúk oszmán krónikáinak fordításai kelthetik fel a figyelmünket. Különösen izgalmasnak tűnik az Ms Suppl Turc 865 jelzetű, a fordítások sorában 30. sorszámot viselő III. Murád szultán uralmának szentelt kézirat.²⁸ III. Murád szultán (1546–1595), II. Szelim (1524–1574) legidősebb fia uralkodása (1574–1595) alatt több háború is zajlott: részben Perzsia ellen, másfelől tengeri hadműveletek a spanyolokkal és portugálokkal, és végül, de nem utolsósorban a szultán halála előtt nem sokkal tört ki a tizenöt éves háború (1591–1606), amely a magyarországi hadszíntéren zajlott. Ez utóbbi hadműveletek leírásai miatt a kézirat igen jelentős magyar vonatkozású forrásnak számít. Erre egyébként már a fordítás keletkezése idején is felfigyelhetek, mivel a kézirat háromnyelvű (az eredeti oszmán-török szöveg latin és francia fordításaival együtt) másolata bekerült Bercsényi László gróf lusancy-i kastélyának könyvtárába is.²⁹

²⁵ BNF, série Ms. Fr. 7184 331–332. o.

²⁶ Alexandre-Louis-Marie Pétis de la Croix (1698–1751), XV. Lajos király tolmácsa és titkára (1721), a francia Királyi Könyvtár keleti referense és tolmácsa, később a neves Collège royal (ma Collège de France) arab katedróját vezető professzora.

²⁷ François Pétis de la Croix (1653–1713), francia diplomata, professzor, orientalista, író és fordító. Nevéhez fűződik a *Contes turcs* (Paris, 1707), a *Mille et un jours* (5 k., Paris, 1710–1712) kiadása, egy örmény szótár és egy etiópiai útleírás kiadása. A két Pétis de la Croix a tevékenységéről I. BABINGER, Franz, *Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls = Die Welt des Islams*, 7(1919), 3–4, 103–129.

²⁸ BNF, Ms Suppl Turc 865 Histoire du Regne de Sultan Murad Khan fils de Sultan Selim Khan traduite du turc par les soins, et sous la direction du P. R. Romain de Paris Conseiller des Missions de Grece et prefet des jeunes de langues par le Sieur Jean Baptiste Guintrand 1733 (trad. 30).

²⁹ A kézirat jelenleg a meaux-i városi könyvtár kéziratárában található, Bibliothèque Municipale de Meaux, Ms. 113 Historia regni sultani Murad-Khan, filii sultani Selim-Khan, e turcico in gallicum et e gallico in latinum a Joanne-Baptista Guintrand, linguarum orientalium alumno, con-

Szintén ugyanebben sorozatban található, az Ms Suppl Turc 873 jelzetű és 38. számú fordítás, amely már címében jelzi a magyar vonatkozású tartalmát, az alsó-magyarországi Kanizsa várának ostromáról szól.³⁰ A könyvtári katalógus bejegyzése szerint a szöveg szerzője „Teryaki Haszán” pasa, III. Ahmed szultán (1703–1730) hadvezére, aki részt vett ebben a hadjáratban.³¹ Valójában Tirjáki Haszán szigetvári bégről van szó, aki 1600-ban foglalta el Kanizsa várát. A kézirat 54 levél oszmán-török szövegből és 94 oldalas francia fordításból áll, amelyet Jean-Baptiste Fiennes³² 1731 májusában fejezhetett be. A fordítást egy Maurepas-nak szóló hosszú ajánlás előzi meg, amelyben a szerző kifejezi a háláját, és kifejti a keleti szövegek fordításával kapcsolatos elveit, amelyek szerint elsősorban a szöveghűsége való törekvést tartotta fontosnak a fennkölt stílussal szemben.³³

Szintén a tizenöt éves háború oszmán krónikáinak fordítását tartalmazza a háromkötetes *Annales de l’empire ottoman* című kézirat, amely az Ms Suppl Turc 917–919 (Fonds des traductions 80–82) jelzete alatt található. A mű Mustafa Na-ima történelmi munkájából vett részletekből és azok fordításaiból áll, amelyek az 1740-es évek elején készültek el. A fordítók Digeon és Fonton tolmácsok voltak. Az utóbbi – feltehetőleg azonos Charles Fonton³⁴ későbbi francia diplomatával – egy neves konstantinápolyi dragomándinasztiához tartozott, amelynek tagjai rendszerint az európai követségek szolgálatában álltak.³⁵ Az első kötet a hidzsra szerinti 1000 és 1003 évek krónikáját (1591–1594) meséli el. A szöveg a tizenöt éves háború kezdetéről érdekes képet nyújt, és a hadi események leírását pontos magyarországi helynevekkel támasztja alá. A krónika Győr elfoglalásával ér véget. A mű második kötete, ennek folytatásaként, a muzulmán naptár 1003–1004-es éveinek, vagyis 1594–96-os hadjáratok történetét meséli el. Szó esik itt Komárom sikertelen ostromáról, a moldvai fejedelem lázadásáról, III. Murád szultán haláláról, Esztergom ostromáról és az Eger ellen felvonuló oszmán hadsereg hadműveleteiről. A kézirat érdekessége, hogy egy játékkártyalapra írt megjegyzés

versa, cura reverendissimi patris Romain, linguarum orientalium alumnorum praefecti, anno Domini 1733.

³⁰ BNF, Ms Suppl Turc 873 Histoire du siège de Canise, ville située dans la basse Hongrie, par Jean-Baptiste de Fiennes vers 1734, qui dédia cette traduction au comte de Maurepas (trad. 38).

³¹ <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc94177x> (Letöltve: 2020. november 16.)

³² Jean-Baptiste Hélin de Fiennes (1710–1767), francia orientalista. Azonos nevű apja (1669–1744) szintén keleti nyelvekben jártas tudós diplomata-tolmács volt. Fiát 1729-ben küldték Konstantinápolyba az ‘école des jeunes de langues’ intézménybe, hogy ott tökéletesítse az arab, török és perzsa nyelvtudását. 1740-ben kinevezték a párizsi Louis-le-Grand kollégiumban működő keleti nyelviskola professzorának. 1742-ben Tuniszba küldték, majd 1744-ben kinevezték a Collège royal professzorának.

³³ BNF, Ms Suppl Turc 873 Histoire du siège de Canise, Ajánlás (oldalszám nélkül).

³⁴ Charles Fonton (1725–1793), francia diplomata és zenetörténész.

³⁵ Lásd erről GAUTIER, Antoine, TESTA, Marie de, *Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa = Varia Turcica*, XXXI(1997), 175–196.

található benne, amelyet valószínűleg a kézirat Párizsba való megérkezése után a Királyi Könyvtár egyik alkalmazottja írhatott. E feljegyzés sommásan összefoglalja a kézirat tartalmát, megnevezi a fordító Fonton tolmácanulót, a fordítás elkészítésének évét (1744). A titokzatos kártyakedvelő könyváros végezetül még hozzáfűzi azt is, hogy bár a kötet olyan száraz és unalmas stílusú, mint a hasonló ilyen jellegű munkák, mégis hasznos lehet az „ország történelme” megismeréséhez.³⁶ Mivel nem nevezi meg az országot, ezért nem tudhatjuk, hogy Magyarországra, vagy az Oszmán Birodalomra gondolt-e. Az utolsó kötetből a tizenöt éves háború hidzsra szerinti 1003 és 1005 éveinek közötti – vagyis az 1599 és 1602 körüli időszak – eseményeit ismerhetjük meg. A leírás elsősorban az Érsekújvár környékén zajló és Kanizsa ostromával kapcsolatos hadműveletekre fókuszál. Az előző kötethez hasonlóan itt is kapott egy „azonosító kártyát” a kézirat, amelyre ugyanazzal a kézírással a következő tartalmú feljegyzés került: a szöveg az Oszmán Birodalom évkönyveinek folytatását tartalmazza, a fordítója szintén Fonton fiatal nyelvtanuló volt, aki 1745-ben készítette el Konstantinápolyban e munkát. Ezen kívül még azt is megjegyzi az epés tintába mártott tollú könyvtáros, hogy bár a kéziratot elég silánynak tartja, az ehhez hasonló munkákhoz képest, de még így is a kevésbé rossz kategóriába sorolja. Rámutat arra is, hogy egy magyarországi háború eseményeit taglalja, és témája kapcsolódik egy másik – általa 29. számúnak nevezett – Kanizsa ostromát leíró fordításéhoz.³⁷ Mivel a Fonds des traductions sorozat 29. darabja egy egészen más témáról, II. Szelim szultán uralkodásának egy szakaszáról szól,³⁸ így feltételezhetjük, hogy a sorok szerzője a korábban már bemutatott Ms Suppl Turc 873 jelzetű és 38. számú fordításra gondolhatott.

Egy másik, szintén Charles Fonton által fordított oszmán történeti munkában meglepően érdekes magyar vonatkozású dokumentumot sikerült felfedezni. Az Ms Suppl Turc 923. jelzetű *Relation de la révolution arrivée à Constantinople* című kézirat³⁹ a korszak egy fontos eseményéről, az 1730-as konstantinápolyi lázadásról szól, amely véget vetett III. Ahmed szultán és Nevsehirlí Dámád Ibrahim pasa uralmának. Az oszmán nyelvű kézirat a III. Ahmed szultán uralkodásá-

³⁶ A kis kártyalapon a következő szöveg olvasható: „Suite des annales de l’empire ottoman depuis l’an 1000 jusque l’année 1004. Seconde partie traduite du turc en françois par le Sr. Fonton jeune de langues de France a Constantinople 1744. Ce volume n’est si degarni ni si sec que plusieurs autres il peut estre de service quant a l’histoire de ce pays.”

³⁷ A kártyán szereplő szöveg szó szerint: „Suite des annales de l’empire ottoman traduit du turc en françois par le Sieur Fonton jeune de langues de France a Constantinople 1745. Ce volume tout mauvais qu’il est l’est moins encore que les autres que j’ai lus en ce genre. Il traite d’une guerre de Hongrie. Voyes au n° 29 un siege de Canise dont il parle ici fort longuement.”

³⁸ BNF, Ms Suppl Turc 864 Histoire du règne de Sultan Khan (II), fils de Sultan Suleïman Khan, traduite du turc par Jean Bérault, jeune de langues, 1732 (Trad. 29). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531192030/f1.item> (Letöltve: 2020. november 16.).

³⁹ BNF, Ms Suppl Turc 923 Relation de la révolution arrivée à Constantinople, traduite du turc par Jean Bérault, jeune de langues, 1732 (Trad. 80). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100840511/f1.item> (Letöltve: 2021. január 16.).

nak véget vető Patrona Halil vezette felkelés történetét írja le. A lázadás előzménye a sok elszenvedett vereség volt, de az általános elégedetlenséghez hozzájárult az állandó infláció és a kézműipar súlyos adóztatása is. Az 1730-as felkelés vezetője az albán származású Patrona Halil volt, aki a szultán lemondásával rövid időre magához vette a hatalmat, de aztán hamar sikerült visszaállítani a régi rendszert, és I. Mahmud lépett a trónra. A szöveget egyébként 1730-as évek elején II. Rákóczi Ferenc francia titkára, Pierre-Vincent des Roches is lefordította franciára, amely *Traduction d'une relation faite en turc par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances* címen elég ismert volt ebben az időszakban.⁴⁰ A kézirat végének üres lapjaira Charles Fonton tolmács oszmán uralkodók keresztény uralkodókhöz írott leveleit másolta, amelyek modellként szolgálhattak számára a napi munkájához. Ezek között található egy I. Rákóczi Györgynek szóló levél a hidzsra 1053. (1643–1644) évéből. A levél témája Kassa város (a szövegben Kachi) és a hozzá tartozó birtokok Rákóczi fejedelemnek való adományozását tartalmazza.⁴¹

Az Ibrahim Müteferrika nyomdájából származó művek fordításai

Villeneuve márki rendszeresen küldött a Királyi Könyvtár részére a kolozsvári származású Ibrahim Müteferrika nyomdájában napvilágot látott könyvekből is, és feltehetőleg a nagy részüket szinte azonnal le is fordította a keleti nyelveket tanuló fiatal hallgatókkal. Erre a következtetésre a Fonds des traductions szekció alaposabb tanulmányozása után jutottam. A továbbiakban szeretném részletesen bemutatni, hogy Ibrahim Müteferrika műhelyének munkái közül melyeknek a francia fordításait sikerült azonosítanom ebben a korszakban. Mint ismeretes, nyomdája működése idején (1729–1742), Ibrahim efendi 17 művet jelentetett meg, összesen 22 kötetben. E munkák között főleg történeti és földrajzi könyveket, valamint szótárakat⁴² találhatunk. E köteteket ma is méltán tekinthetjük az oszmán könyvnyomtatás ősnymtatványainak, és a Francia Királyi Könyvtár is hamar felismerte az értéküket, nemcsak bibliofil szempontból, hanem a bennük található fontos információk miatt is.⁴³

⁴⁰ E kézirat egy példánya a budapesti Iparművészeti Múzeum könyvtárában is megtalálható: Batthyány-Strattmann könyvtár n° 62.851 Traduction d'une relation faite en turc par un Effendi de la dernière révolte de Constantinople avec plusieurs circonstances.

⁴¹ BNF, Ms Suppl Turc 923 Relation... im. Modele d'une lettre écrite pour une affaire au prince Ragosky de la part du Grand Seigneur fol. 3–6.

⁴² A szótárak esetleges fordításaira vagy egyéb felhasználására nem terjedtek ki a kutatásaim, de minden bizonnyal hasznos kézikönyvek lehettek a tolmácsiskola tanárai és hallgatói számára. A *Grammaire Turque* sikerén felbuzdulva például tervbe vette egy török–francia szótár, később pedig egy arab–török–latin szótár kiadását, ezek azonban nem valósulhattak meg.

⁴³ WATSON, William J., *Ibrāhīm Müteferrika and Turkish Incunabula = Journal of the American Oriental Society*, 88(1968), 3, 435–441.

Az egyik ilyen Ibrahim Müteferrika által készített nyomtatvány a Süheylî Efendi néven ismert Ahmed bin Hemdem Egyiptom történetét bemutató műve (*Târih-i Mısır-i Kadîm ve Mısır-i Cedîd*⁴⁴), amely 1730. június 17-én jelent meg. A fordítás az Ms Sup Turc 838⁴⁵–839⁴⁶ jelzetű, és a Fonds des traductions sorozat 8–9. számú köteteiben található. A szöveg fordítója bizonyos Avenel de Beauville volt. A szöveget lektoráló Pétis de la Croix professzor 1734 novemberében hagyta jóvá a fordítás kéziratát. Az első kötet a régi Egyiptom történetét mutatja be a Teremtéstől kezdve, a második kötet pedig az egyiptomi oszmán hódítástól, 1517-től 1628–29-ig tekinti át Egyiptom történetét.

Ibrahim Müteferrika nyomdájának egyik talán legkülönlegesebb terméke az a kötet, amely Amerika felfedezések történetét és természetföldrajzi leírását tartalmazza. A *Târihü 'l-Hindi 'l-Garbi el-Müsemma bi-Hadis-i Nev*⁴⁷ című könyv 1730 áprilisában jelent meg. Az anonim nyomtatvány alapjául szolgáló mű írója Mehmed bin Hasan al-Suûdi vagy Seydî Âli Reîs, esetleg Yusuf el-Herevi lehetett.⁴⁸ Az akkor Nyugat-Indiának nevezett Újvilág történeti és természetföldrajzi leírását tartalmazó művet az Oszmán Birodalomban egészen a 19. század végéig használták. Az eredeti kiadványhoz öt térképet is mellékelte a kiadó, ezek a fordításból kimaradtak. Szintén hiányoznak azok az állatokat, növényeket és madarakat ábrázoló metszetek, amely az eredeti nyomtatványt oly különlegessé tették. Állítólag ezek szembeszálltak az iszlám saria állat- és emberábrázolást tiltó tanaival, és ezért több példányban megsemmisítették a metszeteket a vallási előljárók.⁴⁹ A fordítás szövege elé – hasonlóan, mint az Ms Suppl Turc 873-as jelzetű kézirat esetében – Jean-Baptiste Fiennes egy Maurepas-nak szóló ajánlást helyezett el. Ebben hivatkozik a korábban már említett, Kanizsa 1600-as ostromával kapcsolatos munka fordításának sikerére, amelyen felbuzdulva ajánlja az államférfi figyelmébe az újabb munkáját. A szöveg olvasásának a tanulságában úgy fogalmaz, hogy leleplezi a törökök zavaros és képtelen eszméit. A fordításban

⁴⁴ Új-Egyiptom és Ó-Egyiptom története.

⁴⁵ BNF, Ms Suppl Turc 838 Histoire de l'Égypte depuis le commencement du monde jusqu'à la conquête qu'en fit Sultan Sélim, fils de Baizid, imprimée à Constantinople (mai-juin 1730) traduit par Avenel de Beauville (Trad. 8). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525013482/f452.item> (Letöltve: 2020. november 16.).

⁴⁶ BNF, Ms Suppl Turc 839 Histoire de la conquête d'Égypte par Sultan Selim fils de Baizid, imprimée à Constantinople (mai-juin 1730) et traduite par Avenel de Beauville (Trad. 9). A kötet digitalizált változata: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10536146r/f139.item> (Letöltve: 2020. november 16.).

⁴⁷ Az Újvilágnak nevezett Nyugat-India története.

⁴⁸ Ibrahim Müteferrika 1146/1733–34-es latin kéziratában Kâtip Çelebit jelöli meg szerzőnek, melyet mások is alátámasztanak.

⁴⁹ SCHMIDT Szonja Emese, *Az első oszmán nyomda alapítója, Ibrahim Müteferrika*, MA dolgozat, Szegedi Tudományegyetem, 2008, 26.

a következetlen helyesírású helyneveket megtartotta, és igyekezett az eredeti szöveg értelmét visszaadni.⁵⁰

Ibrahim Müteferrika 1731-ben adta ki Isztambulban politikai és katonai reformokról írt, talán legismertebb *Usul el-Hikem fi Nizâm el-Ümem*⁵¹ című 'nasihatname'⁵² műfajú munkáját. Nyomdája kilencedik kiadványaként megjelent művében elemezte az oszmánok Európában elszenvedett kudarcainak okait, és reformokat javasolt az oszmán berendezkedés hibáinak megszüntetésére. A mű egyik legfontosabb újdonsága abban rejlik, hogy bemutatja az oszmán katonai és politikai elit köreiből a 18. század elején megfogalmazódó geostratégiai gondolatokat, a birodalom védelmének globális problémáit. A nyugati térképészet fejlődését, a nagy földrajzi felfedezéseket, a haditechnikai fejlesztéseket és a modern hadszerzés eredményeit és következményeit felvázolva a mű megfogalmazza az oszmán világ viszonylagos elmaradottságának általános problémáit is.⁵³ Amikor ezt a munkát később gróf Reviczky Károly Imre lefordította franciára,⁵⁴ valószínűleg nem sejtette, hogy létezik már egy jóval korábbi francia fordítása is a Francia Királyi Könyvtár kéziratai között. Az Ms Suppl Turc 890. jelzetű és 57. számú *Les racines de la sagesse sur l'ordre qui regne dans les armées de diverses nations* című fordítást egy Jean-Victor Choquet nevű keleti

⁵⁰ BNF, Ms Suppl Turc 901 Histoire du nouveau monde, c'est-à-dire des Indes Occidentales, traduite du turc en françois, sous la direction et par les soins du R. P. Romain de Paris, conseiller des Missions de Grece et Prefet des Jeunes de Langues de France par le sieur Jean-Baptiste de Fiennes fils a Constantinople 1732 (Trad. 65), Ajánlás (oldalszám nélkül).

⁵¹ Bölcs gondolatok a népek rendszeréről.

⁵² Alapvetően a 16–17. századi oszmán irodalomban elterjedt uralkodóknak szóló tanácsok és intelmek gyűjteményei tartoznak ide. A török szakirodalom elsősorban a 'nasihatu'l-mülük' vagy 'nasihatname' kifejezéseket használja. Lásd erről: HOWARD, Douglas A., *Genre and myth in the Ottoman advice for kings literature = The Early Modern Ottomans, Remapping the Empire*, szerk., Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Cambridge, 2007, 137–166.

⁵³ Ibrahim Müteferrika katonai reformgondolatairól lásd: AKSAN, Virginia H., *Ottoman Wars 1700–1870, An Empire besieged*, London, 2007, 187–188. Ibrahim effendi lefordította Raimondo Montecuccoli *Commentarii bellici* című munkáját is oszmán-török nyelvre. E fordítás egyik változata megtalálható a Bibliothèque Nationale de France kézirattárában is: BNF, Ms Suppl Turc 226 Traduction en langue turque, sans titre, ni nom d'auteur, du traité sur l'art de la guerre, intitulé *Commentarii bellici*, par Raymond, comte de Montecuccoli, généralissime des armées impériales (1608–1681), qui fut l'adversaire de Turenne, et que cet ouvrage a fait surnommer le Végèce moderne. Schmidt Szonja Emese friss kutatásai alapján a Rašit Efendi Könyvtárban található fordítás-gyűjteményben is szerepelnek a neki tulajdonítható Montecuccoli-fordítások további nyugati szerzők munkáival együtt. Lásd erről: SCHMIDT, Szonja Emese, *Osmanlı hakimiyetinin son yıllarında Macaristan'da kitap kültürü ve Doğu ilintileri = Doğu Batı Dergisi Balkanlar Özel Sayısı III.*, 89(2020), 9–24.

⁵⁴ *A Traité de tactique ou méthode artificielle pour l'ordonnance des troupes* (Harcászati értekezés, avagy a csapatok rendezésének módszertana) című munka 1769-ben jelent meg Bécsben, I. erről újabban: TÓTH Ferenc, *Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés nyomában, Reviczky Károly Imre „Traité de la tactique” címen megjelent Ibrahim Müteferrika-fordítása = Hadtörténelmi Közlemények*, 131(2018), 3, 569–611.

nyelveket hallgató tolmácsnövendék készítette el nem sokkal a mű megjelenése után. A szöveget lektoráló Pétis de la Croix professzor 1734. november 21-én hagyta jóvá.⁵⁵ E fordítás különlegessége, hogy az eredeti szöveg nélkül került a Francia Királyi Könyvtárba, ami arra utalhat, hogy az eredeti kiadványt valószínűleg már jóval korábban elküldték a lektornak.

Jean-Victor Choquet egyébként más Ibrahim Müteferrika nyomdájából kikerült szöveget is lefordított franciára. Ezek közül a *Gülşen-i Hulefâ*, vagyis a *Kalifák rózsáskertje* című munka kétkötetes fordítása már csak azért is megérdemli a figyelmünket, mivel a török kéziratfordítások közül az 1. és 2. számot viselik.⁵⁶ Minden bizonnyal először ezeket küldhették el Konstantinápolyból a Királyi Könyvtárba, és nagy valószínűséggel fontos szerepet játszhattak a gyűjtemény létrejöttében. Az eredeti munka szerzője Nazmîzâde Murtaza Efendi volt. A mű a szerző szülővárosának, Bagdadnak a történetét, Szulejmán szultán által való elfoglalását, valamint II. Ahmedtől kezdve az oszmán szultánok listáját és tetteit tartalmazza. Az eredeti nyomtatvány 1730 augusztusában jelent meg Ibrahim Müteferrika nyomdájában. Choquet egyébként egy másik bagdadi kalifák történeteit tartalmazó szöveget is lefordított, amely később a Bibliothèque Nationale de France arab kéziratái közé került.⁵⁷ Egy másik Nazmîzâde Murtaza Efendi munkásságához kapcsolódó művet is sikerült azonosítani a 18. századi fordítások között, amelynek nyomtatott változata 1730-ban látott napvilágot Ibrahim Müteferrika nyomdájában. Ez egy Timur Lenk élettörténetet bemutató mű (*Târih-i Timur-i Gurkân li-Nazmîzade Efendi*⁵⁸), amely az Ms Suppl Turc 492 jelzete alatt található.⁵⁹ Amint ez a kötet címéből is kiderül, annak eredeti szerzője İbn Arabşah, Nazmîzâde Hüseyin Murteza pedig oszmán-török nyelvre fordította. A könyv Timur Lenk életét és hódításait, valamint fia, Sultan Kali rövid élettörténetét meséli el. Az életrajz az Oszmán Birodalmat is megtámadó Timurt különösen kegyetlen, negatív történelmi szereplőnek ábrázolja.⁶⁰

⁵⁵ „J’ay lu par ordre de Monseigneur le Comte de Maurepas la traduction d’un livre turc intitulé Les racines de la sagesse sur l’ordre qui regne dans les armées de diverses nations que j’ay trouvée tres bien ecrite fait à Paris le 21e novembre 1734.” BNF, Ms Suppl Turc 890 Les racines de la sagesse sur l’ordre qui regne dans les armées de diverses nations (Trad. 57).

⁵⁶ BNF, Ms Suppl Turc 831–(832) Le jardin des khalifs, ou histoire chronologique des khalifs de Bagdad, traduite par le sieur Choquet, drogman de France (Trad. 1–2).

⁵⁷ BNF, Ms Arabe 5176 Aventures arrivées à Baghdad au temps des khalifes, et aventures d’un roi de Perse, le tout traduit de l’arabe avec le texte, par Choquet, interprète du roi à Seyde (Sidon), en 1735.

⁵⁸ A Timur (Lenk) által elkezdett katasztrófa leírása.

⁵⁹ BNF, Ms Suppl Turc 492 Traduction de l’histoire de Tamerlan écrite en arabe (...) par Ahmed ibn ‘Abd Allah ibn ‘Arabshah, par Mourtaza, surnommé Nezmizade, lequel, en 1101 de l’hégire (1689–1690), remania une première version qu’il avait fait de cet ouvrage, sur les avis du gouverneur de Badhbad, el-Hagg Isma’il Pacha.

⁶⁰ SCHMIDT 2008, i. m. 26

A történeti munkák fordításai között szintén több Ibrahim Müteferrika munkásságához kapcsolódó művet találhatunk. Ide tartozik a Judasz Tadeusz Krusiński⁶¹ lengyel jezsuita által írt, az afgánok eredetéről és az iráni hadműveleteiről, valamint a szafavida uralkodók államának összeomlásáról szóló munka, amelyet nagy valószínűséggel Ibrahim Müteferrika fordított le oszmán-török nyelvre, és nyomtatott ki 1729 augusztusában *Târih-i Seyyâh der Beyân-i Zuhûr-i Ağvâniyân ve Sebeb-i Indihâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-i Safaviyân*⁶² címen.⁶³ A fordítást szintén a már korábban említett Jean-Victor Choquet tolmácsoló készítette *Histoire des révolutions de Perse* címmel, amely a Fonds des traductions kézirat sorozat 42. számú darabjaként került be a Királyi Könyvtár keleti kéziratgyűjteményébe, ahol a Supplément Turc gyűjtemény 877. jelzetét kapta.⁶⁴ Ez utóbbi mű eredeti példánya egyébként II. Rákóczi Ferenc segítségével jutott el Müteferrikához.⁶⁵

Az Ibrahim Müteferrika nyomdájában készült oszmán történelmi munkák francia fordításainak azonosítása során célzott keresést folytattam a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárának katalógusában, és így próbáltam megtalálni a francia kéziratokat. Itt elsősorban három oszmán történetíró munkájára koncentráltam. Az első Mustafa Naima 1574-től 1655-ig tartó oszmán történelme (*Kitâb Târih-i Nâimâ*⁶⁶), a második Mehmed Raşid történelmi műve (*Târih-i Râşid*⁶⁷), melyet az előző folytatásának tekintettek, a harmadik pedig kiegészítő jellegű, a Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi által írt mű (*Târih-i Çelebizâde Efendi*⁶⁸)

⁶¹ Judasz Tadeusz Krusiński (1675–1756), lengyel jezsuita, orvos, orientalista, misszionárius és diplomata. 1707 és 1725 között a Szafavida-dinasztia uralma alatt lévő Perzsiában élt, majd később megírta utazásainak történetét.

⁶² Egy utazó történelmi műve, amely az afgánok megszállását és a Szafavida uralkodók állama összeomlásának okait írja le.

⁶³ Krusiński egy 1740-ben megjelenő művének előszavában azzal vádolja Müteferrikát, hogy visszaélt a nevével, mivel oszmánra is ő maga fordította. SABEV, Orlin, *Ibrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726–1746)*, Istanbul, 2006, 191. Vö. SCHMIDT 2008, i. m. 25.

⁶⁴ BNF, Ms Suppl Turc 492 *Histoire des révolutions de Perse*, traduite du turc, dans le collège des Capucins de Constantinople, par Jean-Victor Choquet, 1731. Az oszmán-török nyelvű munka egy másik kézírata is megtalálható a könyvtárban: BNF, Ms Suppl Turc 1095 *Histoire de la décadence des Sofis de Perse depuis Shah ' Abbas II, des invasions des Afghans, jusqu'à la défaite de Shah Sultan Hoseïn (1722)*, traduite d'un livre écrit en latin, par le Père Judasz Tadeusz Krusinski, par Ibrahim Moutafarrika (1779).

⁶⁵ ABRAHAMOVICZ, Zygmund, HOPP Lajos, *Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei = Rákóczi tanulmányok*, szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes, Bp., Akadémiai, 1980, 583–593.

⁶⁶ Naima történelme. 1734 októberében jelent meg Ibrahim Müteferrika nyomdájában.

⁶⁷ Raşid történelme. 1741 februárjában látott napvilágot Ibrahim Müteferrika nyomdájában.

⁶⁸ Çelebizade Efendi történelme. Szintén 1741 februárjában látott napvilágot Ibrahim Müteferrika nyomdájában.

volt. Mivel a török nyelvű kéziratok nyomtatott katalógusaiban nem jártam sikerrel, a keresést kiterjesztettem a francia kéziratokra, ahol végül a három történeti munka egyesített fordítását sikerült megtalálnom *Mémoires pour servir à l'histoire de l'Empire Ottoman* összefoglaló címmel, Cardonne⁶⁹ tolmács-titkár fordításában.⁷⁰ Noha a könyvtárosok későbbi rendszerező munkájának következtében e kézirat a francia nyelvű kéziratok gyűjteményébe került, a korábbi jelzete alapján azonban megállapítható, hogy ez is a Fonds des traductions sorozat 105. jelzetű darabja volt, vagyis a korábban ismertetett művekkel egy időszakban és hasonló rendszerű megrendelés alapján keletkezhetett. E fenti művekkel rokonítható még az az Ibrahim Mütefferrika által 1733. június 14-én megjelentetett Kâtip Çelebi, Şeyh Mehmed Efendi művei alapján és saját kiegészítéseivel ellátott világtörténelmi kronológiája (*Takvim el-Tevârih*⁷¹).⁷² E mű korabeli francia fordítását ezidáig nem sikerült azonosítanom, de a török nyelvű kéziratok között több ilyen jellegű munka is rokonítható vele.⁷³ A történelmi munkák közül való egy másik, 1729-ben kinyomtatott Kâtip Çelebi által írt munka, a *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*⁷⁴, amelynek egy kéziratát⁷⁵, számos

⁶⁹ Denis-Dominique Cardonne (1721–1783), neves francia keletkutató és fordító. Több más munkája mellett a *Mélanges de littérature orientale* (Paris, 1770–1772. 2 k.) és az *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne sous la domination des Arabes* (Paris, Saillant, 1765. 3 k.) szerzője.

⁷⁰ BNF, Ms Fr 22498 Mémoires pour servir à l'histoire de l'Empire Ottoman, ou extraits des morceaux les plus intéressans de l'Empire Ottoman de Naima Efendi, Rachid Efendi et Tchélébi Zadé, qui se trouvent à la Bibliothèque du Roy, en quatre volumes in-folio, traduits par Cardonne, secrétaire-interprète du Roy à la Marine et à la Bibliothèque de Sa Majesté.

⁷¹ Történelmi kronológia.

⁷² Az előszóban Mütefferrika jelzi, hogy ezen nyomtatvány után még három történeti művet kíván kinyomtatni: előbb Mustafa Naima történeti munkáját, utána Raşid Efendi, harmadikként pedig Çelebizâde Asım Efendi művét. SCHMIDT 2008, i. m. 29.

⁷³ Itt elsősorban a BNF, Ms Suppl Turc 855. és 867. jelzetű kéziratai között találhatunk ilyen jellegű munkákat. Ezek közül leginkább a 861–862. jelzetű kéziratok állhatnak leginkább kapcsolatban Ibrahim Mütefferrika *Takvim el-Tevârih* című munkájával. Kâtip Çelebi eredeti világtörténelmi kronológiájának egy kéziratosa példányra egyébként megtalálható a BNF török kéziratai között: BNF, Ms Turc 45 Takvimü't-tevarih – Manuel de chronologie.

⁷⁴ Magyarul: A tengeri hadjáratok vonatkozásában választott ajándék. A témához kapcsolódik Ibrahim Mütefferrika irányítú használatáról szól 1732-ben megjelent a *Füyuzat-i miknatisiye (A mágnes előnyei)* című tengeri hadjáratot vezetőik számára készített kiadványa is. Ennek eddig nem sikerült korabeli fordítását megtalálni ebben a gyűjteményben.

⁷⁵ BNF, Ms Turc 120 Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr. Histoire des expéditions maritimes des Osmanlis, écrite par Hadji Khalifa.

nyomtatott kiadását⁷⁶ és egy korabeli fordítását⁷⁷ is őrzi a francia nemzeti könyvtár. Ez utóbbi elején Velence földrajzi, politikai és történeti leírása található, majd a Földközi-tenger nyugati medencéjének fontosabb részeit veszi számba. Ezt követően mutatja be az oszmánok tengeri hadjáratait, valamint számos hajózással, hajókkal és a 17. századi oszmán flottával kapcsolatos információkat ad.⁷⁸

A neves kolozsvári származású oszmán nyomdász életeseményeihez az a nyomdájából származó történeti munka áll a legközelebb, amely az 1736–1739 közötti orosz–osztrák–török háború boszniai eseményeit tárgyalta (*Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna*⁷⁹). Ennek eredeti szerzője egy boszniai születésű kádi, Ömer Bosnavî volt. Ibrahim Müteferrika tevékeny résztvevője volt a háború eseményeinek. 1737-ben a nagyvezír táborában ő helyettesítette a Porta tolmácsát, és szorosan együttműködött Villeneuve márki francia nagykövet magyar ügynökével, az egykori kuruc Tóth Andrással. Egy évvel később pedig fontos szerepet játszott az Orsova parancsnokával folytatott, az erőd feladása ügyében zajló tárgyalásokban. Az erőd feladása eldöntötte a hadjárat további menetét is, mivel a visszavonuló császári csapatok nyomában már készülődött az oszmán hadsereg a háború végső céljára, Belgrád lerohanására. Az 1738-as hadjáratot és Új-Orsova elfoglalását az 1737–1739-es háború döntő fordulópontjának tekinthetjük, hiszen megalapozta a következő hadjárat oszmán sikerét, amelynek következtében a háborút lezáró belgrádi békében nemcsak az Oszmán Birodalom határait sikerült a Magyar Királyság történelmi déli határvonaláig visszaállítani, hanem a stratégiai jelentőségű Belgrád is újra török uralom alá került.⁸⁰ A kötet francia fordítását⁸¹ szintén a már említett Cardonne nevű tolmács végezte, aki ezidőtájt a szaloniki konzulátuson dolgozott. Munkáját Maurepas grófnak

⁷⁶ A könyvtár térképtárában található példány francia címfordítása pontosabban adja vissza az eredeti mű címét: *Le présent des grands sur les expéditions des mers* (jelzete: GE FF-8730). Ezen a címen szerepel az oszmán–török nyelvű nyomtatvány Silvestre de Sacy könyvtárának katalógusában is. *Bibliothèque de M. le baron Silvestre de Sacy*. 3. k., Paris, Imprimerie Royale, 1847, 233, 5017. j.

⁷⁷ BNF, Ms Suppl Turc 882 Conquêtes de différents endroits, faites par les Ottomans, depuis l'établissement de leur monarchie jusqu'au temps de Khaireldin Pacha dans la Méditerranée, avec la description de différents pays qui confinent avec leur empire et qui appartiennent aux infidels, traduits du turc par Thomas Rocques, jeunes de langues à Constantinople en 1731 (Fonds des traductions, 47).

⁷⁸ Az eredeti mű előszavában több, a nyomdával kapcsolatos információ is helyet kapott: hogyan sikerült felállítani a nyomdát, valamint a sejhülszlám és több kádiaszker nyomdát jóváhagyó méltatása is szerepel. Ez nem került bele ebbe a kéziratot kötetbe.

⁷⁹ A Boszniába vitt hadjáratok helyzete. A könyv 1741. március 19-én jelent meg, és Ibrahim Müteferrika hagyatéki összeírása szerint igen keresett munkának számított. SABEV, Orlin, *İbrahim Müteferrika ve İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* (1726–1746), Istanbul, 2006, 229.

⁸⁰ AKSAN, Virginia H., *Ottoman Wars 1700–1870, An Empire besieged*, London, 2007, 112–116., illetve újabban: TÓTH 2011, i. m.

⁸¹ BNF, Ms Suppl Turc 930 Relation de la dernière guerre entre les Allemands et les Turcs traduite par le Sr. Cardonne second interprete du Roy à Salonique MDCCXLIII.

ajánlotta, és a kész kéziratot több értékes jegyzettel és egy Boszniáról szóló kommentárral is ellátta.⁸² A mű nagy valószínűséggel megkülönböztetett figyelmet vívott ki a francia keletkutatók körében, mivel két másik eredeti nyelvű másolata is megtalálható a Bibliothèque Nationale de France kéziratában.⁸³

Az Ibrahim Müteferrika nyomdájából kikerült munkák között külön kategóriát alkotnak a földrajzi jellegű nyomtatványok, ezek között szintén találunk magyar vonatkozású példányokat, amelyek francia fordítását joggal kereshetjük a francia nemzeti könyvtár gazdag állományában. Kâtip Çelebi híres világföldrajzi munkája, a *Cihannümâ*⁸⁴ Ibrahim efendi nyomdájának egyik büszkesége lehetett. A híres mű több kéziratos példánya is fellelhető a BNF kéziratárában, de a 18. század elejéről készült francia fordítását nem sikerült azonosítanunk. Ugyanakkor a tizenegyedik Müteferrika-kiadványként is ismert munka egyik szép, eredeti évszám nélküli kézírata szintén megtalálható a Supplément Turc sorozatban.⁸⁵

A forráscsoporthoz kapcsolható magyar vonatkozású térképek

Folytatva az Ibrahim Müteferrika nyomdájának tulajdonítható művek szerinti keresést, szintén érdekes magyar vonatkozású információkat hordozhatnak a külön kinyomtatott térképek. A földrajzi munkákban található nagyszámú értékes kartográfiai mellékleten túl, három különálló térképet ismerünk, egy Iránt (1729–1730), egy Márvány-tengert (1719–1720) és egy Fekete-tengert (1724–1725) ábrázolót. Ezek közül elsősorban a Márvány-tengert és azt a Fekete-tengerrel összekötő tengerszorost ábrázoló térképek között ismét meglepő magyar vonatkozású példányokat találhatunk. A francia diplomáciai levelezésekben több adat is van arra vonatkozólag, hogy Ibrahim Müteferrika Claude-Alexandre de Bonne-

⁸² A fordításhoz írt kommentárjaiban Cardonne megemlékezik Ibrahim Müteferrika érdemeiről. BNF, Ms Suppl Turc 930 Relation im. fol. 211–217.

⁸³ BNF, Ms Suppl Turc 169 Histoire des guerres qui eurent lieu en Bosnie, sous le règne du sultan Mahmoud Ier, par le renégat hongrois Ibrahim Efendi, qui dirigea les commencements de l'imprimerie à Constantinople (1741), illetve BNF, Ms Suppl Turc 750 Histoire des guerres qui eurent lieu en Bosnie, sous le règne du sultan Mahmoud Ier, par le renégat hongrois Ibrahim Efendi. Az utóbbi kéziratot a sarajevói nagymecsetben található kéziratról másolták le a 19. században.

⁸⁴ A *Tarih-i Cihan numâ* (A világ bemutatása), volt az első oszmán világföldrajzi mű, amelyet nyugati források felhasználásával készült. Ibrahim Müteferrika nem nyomtatta ki az eredeti kézirat egészét, viszont számos, csaknem a mű felét kitevő kiegészítéssel látta el. A mű előszavában beszámol Kopernikusz, Descartes és Galilei kutatásairól. A nyomtatványhoz 40 térkép és ábra, földrajzi és csillagászati mellékletek, valamint egy 22 oldalas mutató tartozik. A térképeket utólag színezték. A Bibliothèque Nationale de France-hoz tartozó Bibliothèque de l' Arsenal gyűjteményében megtalálható e nyomtatvány egy igen szépen illusztrált példánya (jelzete: FOL-H-58).

⁸⁵ BNF, Ms Suppl Turc 1588 Tarih-i Cihan numâ. A kézirat a Société asiatique adományaként a 1822 után került a Bibliothèque Nationale de France állományába.

val segítségével térképeket készített Rákóczi fejedelem számára.⁸⁶ A titkos tervek előkészítő két renegát mellett ebben az időben tűnt fel egy térképészetben jártas bizonyos Bohn vagy Bon nevezetű képzett katonatiszt. Kőpeczi Béla a bujdosó Rákóczinak szentelt monográfiájában a kettős helyesírás alapján még két külön személyt – egy dán és egy francia kalandort – vélt azonosítani.⁸⁷ A helyzetet bonyolította, hogy az Oszmán Birodalom területén élő szakember titkos ügynöki tevékenységet folytatott, és szándékosan is igyekezett elfedni a személyazonosságát, így több néven is szerepel a forrásokban. A magas színvonalú műszaki képzettségű katonatiszt valódi identitására az újabb kutatások alapján derült fény. Villeneuve márki francia nagykövet 1734. március 12-i levelében részletesen beszámol Bohnnal való találkozásáról, akit Claude-Alexandre de Bonneval – és így közvetett módon Ibrahim Mütefferika – közeli munkatársának nevezett, és aki Rákóczi szolgálatában tevékenykedve feltérképezte az oszmán főváros közelében lévő területeket.⁸⁸ Ennek azért volt kiemelkedő jelentősége, mivel a gyanakvó oszmán hatóságok kifejezetten tiltották, hogy a nyugat-európai szakértők a stratégiai fontosságú erődítményeket felmérjék. Ez alól még a megkülönböztetett státuszú francia követségi alkalmazottak sem számítottak kivételnek. A szultán vendégszeretetét élvező Rákóczi fejedelem viszont szövetségesnek számított, így az ő szolgálatában álló személyek szabadabban mozoghattak ezeken a területeken.⁸⁹

A fejedelem szolgálatában álló „kettős” (nevű) ügynökkel kapcsolatos további nyomra a Gironde Megyei Levéltárban folytatott kutatásaim során jutottam, ahol egy bordeaux-i dokumentum a Yirmisekiz Mehemed Çelebi efendi oszmán nagykövet kíséretében Rákóczi követeként nevez meg egy Lebon nevű hadmérnököt.⁹⁰ Mivel a korban legmagasabb színvonalú ilyen jellegű műszaki képzés a

⁸⁶ Lásd erről Villeneuve márki konstantinápolyi levelezésének vonatkozó részeit. BNF, Ms. Fr. 7177–7198. *Ambassade à Constantinople de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741)*.

⁸⁷ Évekkel ezelőtt a Rákóczi-emigráció neves szakértőjével folytatott egyik konzultációm során már felmerült a kérdés, hogy a Bon nevű személyt, hogyan lehetne azonosítani, de akkor még nem sikerült megoldani a két hasonló nevű kalandor rejtélyét.

⁸⁸ Villeneuve levele a Germain Louis Chauvelin igazságügyi államtitkárnak (Konstantinápoly, 1734. március 12.) BNF, Ms. Fr. 7180 *Ambassade à Constantinople de M. le marquis de Villeneuve – Lettres de Villeneuve à Monseigneur le garde des Sceaux (déc. 1734 – 1735) fol. 60–61*. Az igazságügyi államtitkárok (Gardes des sceaux) diplomáciai szerepéről I. BARBICHE, Bernard, *De la commission à l'office de la Couronne : les Gardes des sceaux de France du XVIe au XVIIIe siècle = Bibliothèque de l'École des chartes*, 2, 359–390.

⁸⁹ A Rákóczi-emigrációt több alkalommal is felhasználták az európai hatalmak az oszmán katonai és politikai helyzetről való információszerzés és a Porta befolyásolása céljából. Lásd erről újabban: SALLÉS VILLASECA Núria, „Erdély fejedelméhez küldtek csupán.” *Jacques de Boissimène küldetése III. Ahmed szultán udvarában (1717–1718) = Világtörténet*, 10(2020), 3, 325–334; TÓTH Ferenc, *Egy lehetetlen küldetés iratai. A rodostói magyar emigráció utolsó magyarországi beavatkozási tervei az 1755–1757-es évekből = Lymbus*, 18(2020), 405–448.

⁹⁰ Archives Départementales de Gironde, C 3634, Le passage de l'ambassadeur de la Porte à Bordeaux en 1721.

Francia Királyságban működött, ezért elsősorban a francia hadmérnökök között keresve próbáltam újabb információkat találni a személyére vonatkozólag. Anne Blanchard hadmérnökök adatait tartalmazó életrajzi lexikonjában végül sikerült azonosítanom a keresett személyt. A neves hadtörténész széles körű kutatómunkájának köszönhetően, egy vidéki keresztelői anyakönyvi bejegyzés segítségével már pontosabb információk vannak róla. Ezek szerint a hadmérnök eredeti neve Bernard de Bon volt, aki 1687 körül születhetett Saint-Lizier-du-Planté helységben, nemesi származású volt és fegyvernöki titulus is övezte a nevét. 1707-ben hadmérnökként szolgált, majd később a normandiai gyalogezred kapitányaként harcolhatott a spanyol örökösödési háborúban. 1713-ban szerelt le, majd később Kelet-Európába távozott, ahol valószínűleg részt vehetett a hetedik török–velencei háborúban (1714–1718). Ezt követően bukkant fel Rákóczi Ferenc környezetében. Apja Alexandre de Bon – Calaoué, Savignac, Sainte-Loube, Mauvezin és Isle-en-Dodon ura – szintén katonai pályán csillogtatta meg a tehetségét. A pikárdiai gyalogezredben szolgált kapitányként, és katonai teljesítményének köszönhetően elnyerte a Szent Lajos-rend keresztjét is. Anne Blanchard szerint az ő apja is katonatiszt volt, így egy tipikus gascogne-i katonai nemesi családból származott a hadmérnökünk, akinek a testvére is Mars szolgálatában próbált szerencsét, és a toulouse-i ezred őrnagyi rangjáig sikerült felemelkednie. Kiterjedt famíliája egyik tagjának, nevezetesen az unokaöcsének 1747. június 20-i keresztelője alkalmából kerültek be az adatai a helyi plébánia anyakönyvébe, amely szerint ekkor is viselte az erdélyi fejedelmi követi címét.⁹¹ Halálának pontos dátuma nem ismert.

Az általa készített térképek vizsgálata valószínűleg számos újabb értékes eredményt hozhat, de a Bibliothèque Nationale de France térképtárában folytatott legutóbbi kutatásaim során elsősorban a Márvány-tengerről készített térképeken találtam a munkájára való utalást. Mivel több térképen is szerepel a neve, vagyis pontosabban szólva az álneve – Paul de Bohn néven alkotott –, ezért ezeket időrendi sorban szeretném bemutatni. Az első, egy kéziratos térkép a konstantinápolyi és fekete-tengeri csatornák néven nevezi a Márvány-tenger tágabb területét.⁹² Ez egyben utal arra is, hogy a térkép elsősorban a stratégiai fontosságú tengerszorosok felmérésére irányult. Az erődítményekkel sűrűn beépített Dardanellák és a Boszporusz elhelyezkedése iránt a francia titkos diplomácia már korábban is érdeklődött⁹³, a Porta szövetségesének számító Rákóczi szolgálatában álló, kartográfiahoz jól értő katonatiszt kiváló eszközzel szolgálhatott az 1720–1730-as években egy pontosabb térkép elkészítéséhez. A kéziratos térkép sikerét jól jelzi,

⁹¹ BLANCHARD, Anne, *Dictionnaire des ingénieurs militaires 1691–1791*, Montpellier, Université Paul Valéry, 1981, 79.

⁹² BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 9, Canal de Constantinople de mer de Marmara et canal de la mer noire / Par Mr Bohn ingénieur du Prince Ragozzi (ms.).

⁹³ A legismertebb példa erre Gravier d’Ortières 1686-os titkos küldetése, amelynek során felmérte az oszmán fővárost védő tengerszorosok erődítményeit. Lásd erről: BILICI, Faruk, *Louis XIV et son projet de conquête d’Istanbul*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, 147–166.

hogy a francia nemzeti könyvtár gyűjteményébe több változata is bekerült. Ezek közül egy 1732-re datált színezett térkép nagyjából az előző kéziratos térkép jobb minőségű másolatának tekinthető.⁹⁴ Egy részletesebben kidolgozott Konstantinápoly környékét és a boszporuszi tengersizost ábrázoló térképén szintén Rákóczi hadmérnökének a neve szerepel „P. D. Bohn” formában.⁹⁵ E térkép elkészítésének tervéről Villeneuve márki korábban említett 1734. március 12-i levelében is beszámolt.⁹⁶ Létezik a gyűjteményben egy másik Márvány-tengert ábrázoló, 1732-ből származó kéziratos térkép is, amelyet szintén Bon (Bohn) készíthetett a könyvtári katalógus szerint.⁹⁷ A francia hadmérnök munkáját dicséri az a néhány angol nyelvű nyomtatott térkép is a század második feléből, amelyek az ő korábbi térképe alapján készültek.⁹⁸ Magyar szempontból nagyon fontos megjegyezni, hogy minden térképen Rákóczi fejedelem hadmérnökeként jelölték meg a térképíró titulását, aki egyébként nemcsak Claude-Alexandre de Bonnevallal és Ibrahim Mütefferikával dolgozott szoros együttműködésben, hanem a francia szolgálatban tevékenykedő Tóth Andrással is.⁹⁹ A francia királyi titkos diplomácia később, 1755-ben Konstantinápolyba küldte Tóth András ifjabb fiát, François-t is a keleti nyelvekben való ismereteinek tökéletesítése, valamint az oszmán politikai és társadalmi viszonyok tanulmányozásának a céljából. A fiatalember 1755 augusztusában egy részletes dolgozatban (*Mémoire sur la Turquie*) számolt be az oszmán fővárosban folytatott megfigyeléseinek eredményeiről, amelyben megemlékezett a Dardanellák felmérésében végzett munkájáról is.¹⁰⁰ A történelem fur-

⁹⁴ BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 9/1, Canal de Constantinople de mer de Marmara et canal de la mer noire par Mr Bohn ingenieur du Prince Ragoza (ms.).

⁹⁵ BNF, Cartes et Plans, GE C-10441 Carte du Bosphore ou Canal de la Mer Noire / levé sur les lieux en 1735 par P. D. Bohn ingenieur du Prince Ragoza (ms.).

⁹⁶ BNF, Ms. Fr. 7180, fol. 60–61.

⁹⁷ BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 10, Carte de la mer de Marmora et Propontide jointe à ses deux detroits le Bosphore et l’Hellespont (1732, ms.).

⁹⁸ Az első de Bon másolatként ismert nyomtatott brit térkép 1770-ben készült, a jelzete: BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 26, The Sea of Marmara or Propontis with the straits of Constantinople and of Galipoli / by Wm. Faden, geographer to the King (1786). A térképet Peter Andrews rézmetsző rajzolta és James Porter angol nagykövetnek ajánlotta a művét. Ezzel egy időben készült el a Boszporusz tengersizos egy részletesebben kidolgozott angol térképe is. A térkép elkészítése nagy valószínűséggel kapcsolatban volt az 1770-es tengersizosokat fenyegető orosz tengeri hadműveletekkel. Lásd erről: TÓTH Ferenc, *La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L’extraordinaire mission du baron de Tott*, Paris, Economica, 2008. Később, 1786-ban egy újabb változata is napvilágot látott: BNF, Cartes et Plans, GE SH 18 PF 98 DIV 2 P 26, The Sea of Marmara or Propontis with the straits of Constantinople and of Galipoli / by Wm. Faden, geographer to the King (1786).

⁹⁹ Lásd erről: TÓTH Ferenc, *Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz-osztrák–török háború korában (1736–1739)* = *Századok*, 145(2011), 5, 1183–1214.

¹⁰⁰ Archives Diplomatiques (La Courneuve), Correspondance politique Turquie vol. 133 1757 (P/512) *Mémoire sur la Turquie envoyé à M. Tercier par M. de Totte le fils*. fol. 283.

csa és kiszámíthatatlan szeszélye folytán később ő is fontos szerepet játszott a tengerszorosok felmérésében és az ottani újabb erődítmények építésében.¹⁰¹

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárának török nyelvről franciára fordított művei között számos olyan kéziratot találhatunk, amelyek a magyar történelem eddig figyelmen kívül maradt értékes forrásait tartalmazzák. A magyarországi török háborúk oszmán krónikái mellett megtalálható itt az Ibrahim Müteferrika nyomdájában készült munkák jelentős részének a korabeli francia fordítása is. Mindez jól jelzi azt az érdeklődést, amelyet a francia kormányzat tanúsított az oszmán reformfolyamat eredményei és az oszmánok által támogatott törökországi magyar emigráció tevékenysége iránt. Amint erre már korábban rámutattunk, a francia kormányzat a Rákóczi-szabadságharc utáni magyar emigrációt elsősorban oszmán ügynek tekintette. Ugyanakkor a titkos diplomácia szintjén a magyar emigránsok sorsát terveit továbbra is figyelemmel kísérték, és bizonyos esetekben előfordult, hogy felhasználták az oszmán kapcsolataikat információszerzés céljából. Másfelől pedig a Francia Királyi Könyvtárban folyamatosan zajlott egy oszmán-török dokumentációs gyűjtemény létrehozása, amely az Oszmán Birodalommal és kelet-európai kapcsolatrendszerével kapcsolatos történelmi, politikai, társadalmi, vallási, tudományos és kulturális információkat tartalmazott. Mivel a kora újkori magyar függetlenségi mozgalmak francia szemmel nézve az oszmán érdekszférához tartoztak, így nem meglepő, hogy az ezzel kapcsolatos dokumentumok egy része is itt kapott helyet. Az 1700-as évek első évtizedei kiemelt jelentőségűek voltak az oszmán–francia kapcsolatok szempontjából. Nemcsak az oszmán elit nyugati világ felé való látványos nyitási folyamatát figyelhetjük meg ekkor, hanem ezzel szoros kölcsönhatásban a 17–18. század fordulóján franciaországi keletkutatás is látványosan fellendült. E folyamatot jól jelzik olyan alapvető fontosságú művek megjelenése, mint például Barthélémy d'Herbelot de Molainville *Bibliothèque Orientale* (1697) című munkája¹⁰² vagy az Antoine Galland által lefordított *Ezer-egyéjszaka meséi*.¹⁰³ Magyar szempontból különösen izgalmas ez a korszak, mivel a rodostói Rákóczi-emigráció és az ahhoz szorosan kapcsolódó oszmán és francia szolgálatban álló ügynökök, tolmács-fordítók, hadmérnökök és egyéb színes egyéniségek jóval fontosabb kultúráközvetítő szerepet játszottak ebben a folyamatban, mint ahogyan azt korábban sejtettük.

¹⁰¹ Lásd erről: PALÓCZY Edgár, *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*, Bp., Vörös Félhold Támogatására alakult Orsz. Bizottság, 1916; újabban: TÓTH Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata életpályája, François de Tott báró (1733–1793)*, Bp., MTA BTK, 2015.

¹⁰² Lásd erről: LAURENS, Henry, *La „Bibliothèque orientale” de Barthélemy d'Herbelot : aux sources de l'orientalisme*, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1978; illetve újabban BEVILACQUA, Alexander, *The Republic of Arabic Letters, Islam and the European Enlightenment*, Cambridge, London, 2018, 108–135.

¹⁰³ Galland 1701-ben készítette el a fordítás első változatát. A kötet végül 1730-ban jelent meg.

Tóth, Ferenc

**Des *Hungarica* ayant rapport aux Turcs,
cachés dans le département des manuscrits de la BnF**

Le département des manuscrits de la Bibliothèque nationale de France est l'une des plus importantes collections centrales françaises. Les manuscrits y conservés contiennent un certain nombre de sources extrêmement importantes relatives à la Hongrie, mais nous pouvons trouver ici un tas d'autres œuvres « cachées » ayant une importance hongroise qui avaient échappé à l'attention des chercheurs en raison du système de classement des manuscrits. Le présent article se propose de présenter des documents récemment découverts dans la section des manuscrits turcs, parmi les traductions (Fonds de traductions) des étudiants de l'École des jeunes de langues de Constantinople du XVIIIe siècle. Hormis les traductions de plusieurs chroniques ottomanes sur les guerres de Hongrie, on y trouve également des versions françaises de presque toutes les œuvres de l'atelier d'imprimerie ottomane dirigé par Ibrahim Mütefferika, officier et diplomate ottoman d'origine hongroise. En comparant les sources littéraires aux sources archivistiques, l'étude souligne également le rôle d'intermédiaire culturel joué par l'émigration hongroise après la chute de la guerre d'indépendance de François II Rákóczi.

Keywords: 18th century, Ottoman Empire, Ibrahim Mütefferika, Turkish manuscripts, Hungarian emigration to Turkey, Francis Rákóczi II.